

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Түркілердің Ислам дінін қабылдауы

ЖАРИЯЛАНДЫ
20.06.2023СІЛТЕМЕ
https://bilimger.kz/140463/

Түркілердің ислам дінін қабылдауы.

Түріктердің шығу тегі кез келген халықтың, кез келген этностың шығу тегі сияқты күрделі тарихи процесс. Этникалық процестер белгілі бір жалпы заңдылықтарға ие бола тұра, сонымен бірге әрбір нақты жағдайда өзіндік ерекшеліктері болады. Мысалы, түркілердің этногенезінің бір ерекшелігі бір-бірінен өте ерекшеленетін екі негізгі этникалық құрамдастардың синтезі болды: қазіргі Түркия аумағына қоныс аударған түркі көшпелі мал шаруашылығы және жергілікті отырықшы егіншілік халықтың жекелеген топтары. . Сонымен бірге түрік ұлтының қалыптасуында этникалық тарихтың бір заңдылығы да көрініс тапты - түріктердің саны басым және әлеуметтік-саяси гегемониясымен, өздері жаулап алған халықтардың бір бөлігін ассимиляциялауы. Ежелгі Шығыс пен түріктердің тарихында біздің дәуірімізге дейінгі 4 мыңжылдықтың екінші жартысында Ніл және Евфрат аңғарларындағы мемлекеттік құрылымдардың үлкен көлемі бар. және Таяу Шығыстағы 30-20-шы жылдарды аяқтаңыз. 4 ғасыр Грек-македония әскерлері Александр Македонскийдің басшылығымен бүкіл Таяу Шығысты, Иран таулы аймақтарын, Орталық Азияның оңтүстік бөлігін және Үндістанның солтүстік-батыс бөлігін басып алған кезде б.з.б. Орталық Азия, Үндістан және Қиыр Шығысқа келетін болсақ, бұл елдердің біздің заманымыздың 3-5 ғасырларына дейінгі ежелгі тарихы зерттелуде. Бұл шекара шартты болып табылады және Еуропада 5 ғасырдың аяғында болғанымен анықталады. AD Батыс Рим империясы құлап, Еуропа континентіндегі халықтар орта ғасырға енді. Географиялық тұрғыдан Ежелгі Шығыс деп аталатын аумақ ең ежелгі мемлекеттердің бірі Карфаген орналасқан қазіргі Тунистен батыстан шығысқа, қазіргі Қытайға, Жапонияға және Индонезияға дейін, ал оңтүстіктен солтүстікке — қазіргі Эфиопиядан Кавказға дейін созылады. Таулар мен Арал теңізінің оңтүстік жағалауы . Бұл кең байтақ географиялық аймақта тарихта жарқын із қалдырған көптеген мемлекеттер болды: ұлы Ежелгі Египет патшалығы, Вавилон мемлекеті, Хет мемлекеті, алып Ассирия империясы, Урарту мемлекеті, Финикия аумағындағы шағын мемлекеттік құрылымдар. , Сирия мен Палестина, Троялық Фригия және Лидия патшалықтары, Иран таулы мемлекеттері, оның ішінде бүкіл Таяу және

ішінара Таяу Шығыстың дерлік аумақтарын қамтитын дүниежүзілік Парсы монархиясы, Орталық Азияның мемлекеттік құрылымдары, территориясындағы мемлекеттер. Үндістан, Қытай, Корея және Оңтүстік-Шығыс Азия.

VII ғасырда Орталық Азиядағы Түркістан деп аталатын ұлан-ғайыр өлке түркілердің негізгі аймағына айналды. 8 ғасырда Түркістанның көп бөлігін арабтар жаулап алды. Сондықтан 9 ғасырда түріктер Оғыз хан басқарған өз мемлекетін құрды. Одан әрі ірі де қуатты селжұқтар мемлекеті дамыды. Түркі билігінің тартымдылығы көптеген адамдарды өз жағына тартты. Бүкіл ауылдардағы адамдар Кіші Азия жеріне келіп, ислам дінін қабылдады.

16 ғасырдың ортасына қарай түрік халқы екі негізгі этникалық құрамдас бөліктен дамыды: 11-ші ғасырлардағы селджуттер мен моңғол жаулап алушылары тұсында шығыстан Кіші Азияға қоныс аударған түркі көшпелі малшы тайпалары, негізінен оғыздар мен түрікмендер. 12 ғасырлар және жергілікті Кіші Азия халқы: гректер, армяндар, лаздар, күрдтер және т.б. Түріктердің бір бөлігі Кіші Азияға Балқан түбегінен еніп кетті (узелер, печенегтер. Түрік ұлтының қалыптасуы 20 ғ-дың басына қарай Осман империясының ыдырап, Түрік Республикасының құрылуына қарай аяқталды.

Көне түркілер көшпелі қоғамдар әлеміне жатады, олардың Көне дүниенің этникалық тарихында алатын орны ерекше. Ұлан-ғайыр жерлерге жылжып, отырықшы халықтармен араласып, көшпелілер – көшпенділер – тұтас континенттердің этникалық картасын бірнеше рет қайта сызып, алып державалар құрды, қоғамдық дамудың бағытын өзгертті, кейбір отырықшы халықтардың мәдени жетістіктерін басқаларына берді, ең соңында , олар өздері әлемдік мәдениет тарихына елеулі үлес қосты. .

Еуразияның алғашқы көшпелілері үндіеуропалық тайпалар болды. Днепрден Алтайға дейінгі далада алғашқы қорғандарды – көсемдерінің жерленген жерлерін қалдырған солар еді. Қара теңіз даласында қалған үндіеуропалықтардың ішінен кейінірек жаңа көшпелі одақтар – киммерийлердің, скифтердің, сақтардың, савроматтардың иран тілдес тайпалары құрылды. 1 мыңжылдықта қайталанған осы көшпелілер туралы. олардан бұрынғылардың жүріп өткен жолдары туралы көптеген мәліметтер ежелгі гректердің, парсылардың, ассириялықтардың жазба деректерінде кездеседі.

Үнді-еуропалықтардың шығысында, Орталық Азияда тағы бір үлкен лингвистикалық қауымдастық – алтайлықтар пайда болды. Мұндағы тайпалардың көпшілігі түріктер, моңғолдар және тунгус-манчжурлар болды. Көшпеліліктің пайда болуы ежелгі дәуірдің экономикалық тарихындағы жаңа белес. Бұл алғашқы ірі қоғамдық еңбек бөлінісі – бақташы тайпалардың отырықшы егіншілерден бөлінуі болды. Ауыл шаруашылығы өнімдері мен қолөнер бұйымдарын айырбастау қарқынды дами бастады.

Көшпелілер мен отырықшы тұрғындардың қарым-қатынасы әрқашан бейбіт болған емес. Көшпелі мал шаруашылығы жұмсалған еңбек бірлігіне өте өнімді, бірақ

пайдаланылатын аумақ бірлігіне онша өнімді емес, ұдайы өндіріс кеңейген сайын ол жаңа аумақтарды игеруді қажет етеді. Жайылым іздеп кең жолдарды басып өткен көшпелілер отырықшы тұрғындардың жерлеріне жиі кіріп, олармен қақтығысқа түседі.

Бірақ көшпелілер де отырықшы халықтарға жорықтар жасап, жаулап алу соғыстарын жүргізді. Көшпелілер тайпаларының ішкі әлеуметтік динамикасына байланысты өз таңдаулылары – ауқатты көсемдер, тайпалық ақсүйектер болды. Үлкен тайпа одақтарын басқарған бұл тайпалық элита көшпелі дворянға айналып, бұрынғыдан да байып, қарапайым көшпелілерге билігін күшейтті. Ол тайпаларды егіншілік аумақтарын басып алуға және тонауға бағыттаған. Отырықшы халқы бар елдерге басып кірген көшпелілер оған өздерінің дворяндарының пайдасына алым салып, тұтас мемлекеттерді өз басшыларының билігіне бағындырды. Осы жаулап алулармен көшпелілердің алып күштері – скифтер, ғұндар, түріктер, татар-моңғолдар және т.б. Рас, олар өте берік болмады. Шыңғыс ханның кеңесшісі Елю Чуцай атап өткендей, ат үстінде отырып ғаламды бағындыруға болады, бірақ ер-тоқымда қалып оны басқару мүмкін емес.

Еуразияның ерте көшпелілерінің, мысалы, арий тайпаларының соққы күші соғыс арбалары болды. Үнді-еуропалықтар жылқыны қолға үйретіп қана қоймай, сонымен қатар жылдам және маневрлі соғыс арбасын жасауға басымдық берді, оның басты ерекшелігі ілмекті түйіні бар жеңіл дөңгелектер болды. Жеңіл атты арба бастады. 3-мыңжылдықтағы оның салтанатты шеруі 2-мыңжылдықта ол хетиттер, үндіарийлер, гректер арасында кең тарады, оны Египетке гиксолар әкелді. Арбаға әдетте күймеші мен садақшы отырғызылды, бірақ күймеші де садақшы болған өте кішкентай арбалар да болды.

Орта Азия түріктері арабтардың үстемдігіне көп шыдамады. Қазірдің өзінде IX ғасырда олар оғыз тайпаларының көсемі Хан Оғыз басқаратын өз мемлекетін құрады. Оғыздар Орталық Азиядан өздерінің қарсыластарын – басқа түркі тайпасы печенегтерді ығыстырып шығарады. Печенегтер орыс даласына кетеді, бірақ олар Киев Русінің қарсылығын кездестіреді, Балқанға қоныс аударады және Византияның қол астына түседі. Христиандықты қабылдағаннан кейін олар жерге қоныстанды, византия әскерлерінде қызмет етеді.

Түрікмендер туралы көбірек айту керек. Өйткені, көптеген түрікмен тайпалары кейіннен Закавказье мен Кіші Азияға қоныс аударып, әзірбайжан және түрік халықтарының қалыптасуына бастамашы болды. 11 ғасырдағы түрікмендер Орта Азияның басқа түріктерінен айырмашылығы олар жергілікті иран тілді халықпен – көшпелі және отырықшы халықпен көбірек араласқан. Олар сақтар мен аландардың қалдықтарын жұтып, соғдылар мен хорезмдіктердің біразын өзіне сіңірді. Бұл түркіге дейінгі қабат немесе этнографиялық терминологиямен айтқанда субстрат түрікмендерге қатты әсер етті. Олардың сыртқы келбетінде көне түркілерге тән моңғолоидтық белгілер жойылып кете жаздады. Басқаша айтқанда, антропологиялық, яғни нәсілдік

жағынан түрікмендер кавказдық болып кеткен. Түркімендердің мәдениеті жергілікті отырықшы халықтардың жетістіктерімен байыды: егіншілік, тұрақты тұрғын үйлер салу көшпелі малшылар үшін жаңа кәсіп болды. Бірқатар түрікмен тайпалары толық немесе жартылай отырықшылыққа көшті.

Орта Азияның басқа түріктеріне қарағанда күштірек ислам түрікмендер арасында да тарады, оны жергілікті отырықшы тұрғындар салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы — араб жаулап алған кезден бастап ұстанды. Ислам дінінің ықпалымен түркімен тіліне араб сөздері де еніп кетті.

XI ғасырдың соңына қарай. Түрікмен және оғыз тайпалары Кіші Азияға жақындады. Олар өздерінің бастапқы орындарын алған сияқты болды, сондықтан Селжұқтар әулетінен шыққан көсемдердің басшылығымен батысқа, кейін Түркия деп аталатын елге сапарға аттанды.

Арабтардың Орталық Азиядағы негізгі табыстары Құтейба б. Мұсылман. Жазба деректерден біз бұл кезеңнің екінші жартысында шығыс түріктердің түргеш мемлекетін аз ғана уақыт ішінде жаулап алып, Темір қақпаға, яғни сол кезде Соғдыны Тохаристаннан бөліп тұрған Бұзғала өткеліне дейін жеткенін білеміз. Амударияның жоғарғы салаларының бойындағы аймақтардан Зеравшан және Қашқа-Дария өзендерінің мәдени аймағы; Томсен бұл үзіндіні Самарқан мен Балх арасындағы жолға дұрыс қояды, бірақ бірден «Соғдиана мен Ферғана арасы» деген қате анықтама береді; Соғдиана, яки Соғдыдан Ферғанаға баратын жол Балхқа баратын жол сияқты оңтүстікке емес, солтүстік-шығысқа қарай жүретіні белгілі.

Жағдайға сәйкес, сондықтан арабтармен тек батыс емес, шығыс түріктер де қақтығысқа түсуі әбден мүмкін; осы мағынада жазулардың кейбір жерлері түсіндіріледі; бірақ басқа ғалымдар бұл түсіндіруге күмән келтіреді; ол сондай-ақ Орталық Азиядағы араб шапқыншылығы туралы соңғы еңбекте, жас ағылшын ғалымы Гиббтің еңбегінде жоққа шығарылған. Арабтар деген сөздің өзі жазуларда жоқ; арабтарды алдымен парсылар, сосын қытайлар, бәлкім, түріктер деп атаған деген сөз жоқ, дәлірек айтсақ, тәжік сөзі немесе түрікше айтылуында тазт немесе тәжік. Бұл сөздің қазір мүлдем басқа мағынаға ие болғаны белгілі және XI ғасырда. ол араб емес, ирандық ұлтты білдіреді. Шамасы, әуелі арабтар осылай аталса, кейін жалпы мұсылман мәдениетінің адамдары, одан кейін ирандықтар түріктерге белгілі мұсылмандардың көпшілігін құрайтын халық ретінде аталды.

Ислам діні наным және мемлекеттік дін ретінде түркі мемлекеттерінде 10 ғасырдан бастап орын ала бастады. Айта кету керек, тұрғындарының негізгі бөлігін түріктер құраған Алтын Орда кезінде де Ислам мемлекеттік дін ретінде тек Өзбек хан тұсында (1283 — 1341) қабылданған. Ислам дінін қабылдағаннан кейін Жошы ұлысы өзбек ұлысы деп атала бастады, ал қол астындағылар өзбек, ал исламды қабылдамағандар

қалмақтар, яғни тентіреп жүргендер деп аталды. Исламға қарсы шыққандардың басшылары сұлтан Ғияс ад-Дин Мұхаммед Өзбек хан: «Сендер бізден кішіпейілділік пен мойынсұнушылық күтесіңдер, бірақ біздің сеніміміз бен иманымызға не қарайсыңдар, ал заң мен жарғыдан қалай шығамыз» деп мәлімдеді. Шыңғыс хан және арабтардың сеніміне көшу?» Бұған жауап ретінде Өзбек хан исламды және өз билігін растау үшін Шыңғыстар мен Тәңіршілдік жақтастарын жаппай өлтіруді ұйымдастырды. Түріктердің исламды қабылдауы әрқашан біркелкі және бейбіт болған жоқ.

Арабтар жаулап алғанға дейін түріктер Хорасанға 4-5 ғасырлардың өзінде-ақ көптеп келген. хионит және эфталит топтарының бөлігі ретінде. 5 ғасырда – 6 ғасырдың бірінші жартысы. Тохаристан эфталиттердің қол астында болды, 563 немесе 567 жылы түріктерден жеңілгеннен кейін ол түркілердің иелігіне айналады. Түріктердің жаңа жорықтары штаттың шекарасын солтүстік-батыс Үндістанға қарай ығыстырды.

7 ғасырдың басынан бастап Хорасан деп аталатын. Батыс Түрік қағанатының құрамына енді. Сол кезден бастап бұл аумақтарға түріктердің жаппай қоныс аудару процесі басталды. Отырықшы түріктердің негізгі бөлігін қарлұқтар мен халахтар құрады, олар Хорасанға бірінші Түрік қағанаты құрылғанға дейін көп бұрын қоныс аудары бастады.

Түріктердің барлық дерлік қалаларын аралаған Қытайдың қаңғыбас монахи мен саяхатшысының айтуынша: Тохаристан бір жоғарғы билеушіге – түркі «ябғуларына» бағынатын 27 ұсақ иеліктерден тұратын. Бұл аумақтарға арабтар келгенге дейін 212 иелік жоғары түркі «ябғуына» Тохаристанға бағынды, соның ішінде Әмудариядан солтүстікке қарай орналасқан аудандар мен түркі билеушілері билік еткен Гиндукуштың оңтүстігінде орналасқан кейбір аймақтар.

Араб және парсы шежірешілері шейх Ибн Жарир ат-Табари, Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Джафар Наршахи, Әбу Мұхаммед Ахмад ибн Асам әл-Куфи, Әбу Мұхаммед, Абдул-Малик Ибн Хишам Ибн Айюб, әл-Хумейри және басқа да көптеген тарихшылардың деректері бойынша, жерлерді жаулап алу процесі Әмудария мен Сырдарияның араласуы адамзаттың қорқынышты трагедияларының бірі болды. Жергілікті халықтың ислам дінін қабылдауы тәрбие, түсіндіру, үгіт-насихат әдісімен емес, күштеп жаулап алу әдісімен және көптеген адам құрбандықтарымен енгізілді, түркілер исламды қабылдады. Арабтардың өз жерлеріне келуі қанды оқиғалармен қатар жүріп, араб жаулап алушылары жолында түріктердің қиян-кескі қарсылығына тап болды.

Дәл 661-750 жылдар аралығында Омейядтар билеген кезде арабтардың түркі жеріне жалпы шабуылы басталды, олардың жорықтары Омейяд халифтері тағайындаған Хорасан губернаторларының мерзімді жыртқыш жорықтары болды.

Осман ибн Ертұғрол(1258-1326) негізін қалаған Османлы халифаты(1299-1923) бүгінгі Станбул қаласын жаулап алуымен ерекшеленеді. Исламның саяси халифаты әр кезеңде

түрлі құбылыстары, артықшылығы мен пендеуи кемшіліктерімен әлем өркениетіне, білім мен ғылымына айтарлық үлес қосқаны үшін адамзаттың дүниеуи және рухани өрісін қазіргі уақытқа дейін алға жылжытып келе жатыр. Халифаттың екінші және үшінші кезеңдері арабтардың саяси үстемдігімен бірге араб тілі мен мәдениеті Исламдық дүниетаным арқылы түркі жұртына еніп, бойлады, тамыры тереңге тартты. Содан бастап түркі даласында әдебиет, жаңа түрлерімен қоса жаңа мазмұндағы тақырыптармен де баи түсті. Бұл бастау араб, парсы, түркі мәдениеттердің тоғысында өзіндік тарихи-саяси ерекшелігімен күрделеніп тұрды. Оның басты себептерінің бірі- араб тілі исламның бастапқы ғасырларда үстемдік құрып парсы мен түркі тілдері оның көйлеңкесінде қалып қойғандығы еді. Бұл үрдіс екі-үш ғасырға созылып, тіпті парсы-түркі тілдері қолданыстан шығып, жойылып кету алдында тұрды. Сол кезеңде араб тілінің үстемдік құруының бірнеше себебі болды. Оның бастысы- құран кәрім Алланың сөзі араб тілінде болғандығы. Онымен қатар тағы да үш себеппен байланысты еді. Біріншіден- Мұхаммед (с.ғ.с) Алла тарапынан пайғамбарлыққа тағайындалған соң игі істерінің бірі аударма саласына ерекше көңіл бөлгендігі. Пайғамбар сол заманның өркениетті Грек, Иран, Үнді елдерінің тілін үйренуді жолға қойды. Пайғамбар іргесін қалаған бұл шара одан кейінгі уақытта да өз жалғасын тауып, 850 жылға дейін сол дәуірдің тамаша ғылыми һәм әдеби туындылары араб тілінде сөйлеп үлгерді. Араб тілі құран кәрімнің негізінде өз заманының ғылыми сөздік қорын байытып, мол қазнаға айналды. Сондықтан ұлы ойшылдар мен ғалымдар араб тілін қажетсініп тұрды. Әбунәсір Әл-Фараби, Харезми, Ибн Сина, Зәкерия Разимен бірге жүздеп саналатын түркістандық, ирандық ғалымдар араб тілінде оқып, жазды. Екіншіден- Ислам халифатының тізгіні арабтардың қолында болғандықтан саяси билікке жақын жүрген түркі мен парсы шенеуніктері де араб тілін үйренуге ден қойды.

Қ.А.Йасауи түркілердің исламдық дүниетанымын қалыптастыра отырып, Ислам әлемінің мәдени-саяси кеңістігіне өлшеусіз үлес қосты. Қ.А.Йасауи шығармасының артықшылығы да оның исламдық мазмұнында болғандығы. Қ.А.Йасауи бастаған исламдық сопылық әдебиеті Баһаеддин Нақышбәнд, Қажы Бекташ, Ашық Паша(1272-1333), Жүніс Әмре(1238-1320) сынды мемлекетшіл сопы-ақындар Орталық Азия мен Анадолыда Түркілердің рухани тұтастығын күні бүгінге дейін қамтамасыз етіп келеді. Сонымен қатар Йасауидің ислами тәлімдері қазақ даласына Бекет Ата (1750-1813) арқылы кең тарады.

Түркілер тек қана білім мен ғылым саласында қорғаумен шектелмей исламды саяси тартыстардың қыспағынан аман-есен алып шығуға айтарлықтай ерлік жасап, қанды шайқастарда ұлы жеңістерге жетелеп отырды. Түркілер арасынан исламның нығаюы мен даму жолында аянбай тер түкен көптеген тұлғаларды атауға болады. Ислам діні әлемнің төрт тарапына қанат жайып, беки түсуіне Ислам тарихындағы төрт халифадан кейін : Қара хан Боғра, Сейфеддин Құтз, сұлтан Бейбарыс, II сұлтан Мұхаммед фтиһ(жеңімпаз) Ислам дінінің өрлеуіне ерекше үлес қосып, исламның жаңа бір белеске

көтерілуіне негіз қалады.

Тарихқа шынайы, адал көзбен қарар болсақ Ислам өркениетінің қалыптасуына, дамуына, жетіліп, қанат жаюына араб, парсы және түркі елдері қоян-қолтық бір мәдени-рухани кеңістікте, қайшылықтарға толы саяси қақтығыстарға қарамастан даналары мен қарабайыр жамағаты Исламның мөлдір бұлағынан сусындай отырып, қызмет жасап ұшан-теңіз үлес қосты. Ислам діні бүкіл адамзатқа ортақ құндылық екенін қан мен тері, жан мен тәні, жүрек пен санасы арқылы делелдеп келе жатыр. Ислам адам баласының діні. Тақуалар мен тектілердің діні. Сол себепті Түркілердің ортағасырлық әдебиеті, қасиетті Құран кәрім, Ислам ұлылары мен Ислам тарихына негізделген үшін аталған дәуір әдебиетін, тарих пен мәдениетін араб, парсы және түркілерден бөле-жара қарау мүмкін емес. Бұл аксиома. Исламның рухани өрісінің кеңеюіне VIII-XV ғасырлар аралығында араб, парсы және түркі елдерінің барлығы мұсылман сүнни мәзһабында болғандықтан бір мүшедей атсалысып ішкі рухани бірлігін сақтап келді. Сондай-ақ түркілер араб бен парсының саяси тарихының өміршең болуына сырт жаулардан қорғап әжептәуір ықпал жасап келді. Ал, Ислам дінінің рухани қуаты түркілердің дін мен тілі һәм ділі бір болып өркендеуіне негіз қалады. Бүгінгі Орта Азия, Кавказ, Кіші Азия түркілерінің мұсылман, сүнни-ханафи мәзһабта болуы кездейсоқ құбылыс емес.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.